

26. Броневский. Замечания о порто-франко // АГМ. – СПб., 1902. – Т. 6.
27. Броневский Мордвинову // АГМ. – СПб., 1902. – Т. 4.
28. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.1. – Оп. 190 (1827 р.) – Спр. № 35.
29. Торговля Черного моря // АГМ. – Т. 6.
30. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 191 (1838 р.). – Спр. 70.

Summary

The projects of Porto Franco in Southern Ukraine towns in the first part of the XIX century, the circumstances and peculiarities of the project origin and their further destiny are considered in the article. The informative potential of the projects and their importance as memorials of public and social-economic thought of Ukraine at the end of the XVIII – the first part of the XIX century are emphasized.

І.В. Довжук

ЦУКРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ XIX ст.

У харчовій промисловості Наддніпрянської України в середині XIX ст. розпочався промисловий переворот. У цукровиробництві застосовували машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парову техніку випарювання і згущення цукробурякового соку. Однак цукрове виробництво як галузь дворянського підприємництва ґрунтувалося на примусовій праці кріпосних селян, що переважала в 40-50-х роках. Панівною тенденцією у розвитку виробництва цукру було перетворення кріпосної мануфактури (з переходом на вільнонайману працю) на фабрику.

Проаналізуємо стан та основні тенденції розвитку цукробурякової промисловості в українських губерніях, звертаючи увагу на цю галузь і в загальноімперському масштабі. Так чи інакше проблем цукробурякової промисловості торкалися у своїх працях К. Воблий, О. Нестеренко, М. Домонтович, О. Плевако та ін.

Виробництво цукру в Російській імперії в середині XIX ст. досягло досить високого рівня. Так, у 1845 р. у 22 губерніях імперії нараховувалось 216 діючих цукроварень, обсяг продукції яких становив 603,5 тис. пудів на суму 3959 тис. крб. [1.-С.164].

Місце українських губерній у цукровій промисловості імперії за 1845 р. визначалось у таких цифрах:

- кількість цукроварень – 116 (53,7%)
- кількість продукції – 439,3 тис. пуд. (72,8%)
- вартість виробництва – 2924 тис. крб. (73,8%)

У середньому по імперії в 1845 р. одна цукроварня виробляла за рік цукру на 18,2 тис. крб., в Україні – на 25,2 тис. крб. Тут позначився вплив Київщини, де одне підприємство давало продукції на 53,5 тис. крб., тобто втричі вище від загальноімперської середньої. Отже, Наддніпрянщина посідала панівне місце в цій галузі промисловості.

У 1848-1849 рр. у Російській імперії працювало 295 цукрових заводів, з них в Україні – 183, або 62% [2.-С.84].

Тепер порівняємо з даними 1845 р. За три роки число цукроварень в імперії збільшилось: з 216 до 295; в Україні – зі 116 до 183, тобто ми маємо приріст числа цукроварень по Російській імперії на 36,6%, по Україні – на 54,3%. Питома вага України помітно зросла з 53,4 до 62%.

Що стосується посівної площі, то в 1848 р. у цілому по державі буряками було засіяно 36,5 тис. дес., у тому числі в Україні 27,7 тис. дес., або 75,8%. Тільки Київщина мала під буряками 54,7% із загальноукраїнської площі; її буряковий клин майже вдвічі перевищував площу під буряками іншої частини держави (15,1 тис. дес. проти 8,8 тис. дес.) [1.-С.169].

У розглядуваний період урожайність буряків по Російській імперії не перебільшувала 69,8 берківців¹; Україна відрізнялась більшою врожайністю – 71,5 берк. проти 63,7 берк. в Росії. На

¹ Берковець – міра ваги, дорівнює 12 пудам (196,56 кг).

Правобережній Україні ця середня була ще вищою – 74,9 берк. І тут перше місце належало Київщині – 77,5 берк. [1.-С.172].

Зазначимо, що цукрові підприємства відрізнялися за кількістю продукції, що випускалась. Так, цукроварні з продукцією до 3-х тис. пудів вважались дрібними, від 3 до 10 тис. – середніми і понад 10 тис. пудів – великими.

У 1848-1850 рр. у Російській імперії більшість становили дрібні підприємства – 69,5%, на частку середніх припадало 23,4%, великих – 7,1%. Відповідні величини для України були такими: 51,7, 37,4 і 10,9%. Серед українських цукроварень питома вага середніх і великих помітно вище. Якщо в Росії не було жодної цукроварні з продукцією понад 15 тис. пудів, то в Україні таких підприємств було 5; з продукцією від 10 до 15 тис. пудів у Росії була тільки одна цукроварня, в Україні – 15. Великі підприємства концентрувалися в основному на Київщині, де із загального числа 21 у губернії їх налічувалось 15 [1.-С.175].

У 1848 р. в Російській імперії було введено на цукор акциз, котрий через відповідні періоди часу збільшувався. З 1848 по 1850 р. акциз з пуда цукру становив 30 коп., з 1850 по 1852 – 45 коп., з 1852 по 1854 р. – 60 коп. З невеликих заводів, які виробляли не більш 500 пудів цукру на рік, акциз відповідно стягувався в таких розмірах: 15, 30 і 45 коп. з пуда. У 1848/49 р. надійшло до казни акцизу від цукру 46,2 тис. крб., у 1850/51 р. – 138,2 тис. крб., у 1854/55 р. – 434,7 тис. крб. [3.-С.57]. Підвищення акцизного збору відповідно впливало на зростання цін, виробництво і збут продукції, що викликало незадоволення цукрозаводчиків. Про це, наприклад, свідчить прохання власників цукрових заводів Київської губернії, надіслане генерал-губернатору у 1853 р. “О недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар...” [4.-Арк.1].

У 1850 р. підросійська Україна виробила 1697 тис. пудів цукру на суму 10205,9 тис. крб., що від загальноімперського показника становило відповідно 80,5 і 79,3%.

Отже, Україна, маючи 58% від загальної кількості цукрових заводів (у 1856-1857 рр. працювало в державі 376 цукроварень, з котрих на частку України припадало 218), давала 4/5 усієї цукрової продукції Російської імперії [1.-С.197, 201].

Щодо числа робітників цукрових заводів, наведемо такі цифри за 1856-1857 рр. Разом по Російській імперії на цукроварнях працювало 72 тис. людей, з них в Україні 48,4 тис., або 67,2%. У середньому по імперії на одне підприємство припадало 196 робітників, в Україні – 232. Помітним було й збільшення продуктивності праці: у 1848-1849 рр. на одного працівника припадало 21,5 пуда цукру, у 1856-1857 рр. – 29,3 пуда [1.-С.203-204].

Ось головні загальні процеси, що характеризували розвиток виробництва цукру по всій Російській імперії.

Що ж стосується України, то вона, як ми вже бачили, була основним районом цукробурякового виробництва.

Дійсний розквіт цукроваріння в Україні почався в 40-х рр. XIX ст., коли цукрові заводи почали переходити на парову техніку. У 1843 р. купці К. Яхненко і П. Симиренко побудували перші в країні парові цукровий і рафінадний заводи поблизу с. Мліїва Черкаського повіту Київської губернії. Тут розташовано ціле промислове містечко. “Крім величного семиповерхового будинку цукроварні на 260 десятинах орендованої у князя Воронцова землі, - писав сучасник, - побудовано було до 150 будинків для службовців, кожний з окремою садибою, городом і садом... У містечку височилася велика будівля – “головна контора”... У містечку був свій театр, паровий млин, машинобудівний завод. На цукроварні і в містечку було газове освітлення, котрим на той час користувались тільки два або три міста в Росії” [5.-С.103]. Вартість цукроварні визначалась в 1 млн. крб., розрахована вона була на переробку 200 тис. берк. цукрових буряків і виробництво 400 тис. пудів рафінаду [6.-С.92].

Промисловий переворот у цукроварінні помітно поширювався. У 1856-1857 рр. парові цукроварні становили вже 40% цукрових заводів України. Машинна техніка швидко підняла продуктивність цукроваріння і стимулювала його розвиток. У 1848 р. в Україні діяло, як було вказано вище, 62% (до загальної кількості по Російській імперії) цукроварень.

Розміщення цукроварень у Надніпрянській Україні було нерівномірним. Зі 183 підприємств, що діяли тут у 1848 р., 116 існувало на Правобережжі. По губерніях вони розташовувалися так: на Київщині – 70 цукроварень, Поділлі – 36, Чернігівщині – 25, Харківщині – 24, Полтавщині – 17, Волині – 10 і Херсонщині – 1 [7.-С.236]. Отже, 63,4% українських цукроварень розміщувалось на Правобережжі, з них тільки на Київщині – 38,3%. Що стосується Волині, то хоча тут було мало цукроварень, але вони на той час вважались великими підприємствами, завдяки чому Волинь з виробництва валової продукції цукру йшла після Харківщини, проте перед Полтавщиною.

У 1848 р. в Україні було виготовлено цукру 746,8 тис. пудів, або, приблизно, 80% до загального виробництва в імперії. Найбільшу частку виробленого в підросійській Україні цукру дала Київщина [7.-С.236].

Київська губернія на середину XIX ст. стала центром цукробурякового виробництва Російської імперії. Саме тут концентрувалася найбільша кількість цукроварень, і саме тут швидко відбувався процес переходу від мануфактурної стадії виробництва цукру до фабрично-заводської. Уже в 1846-1847 рр. у губернії діяло 49 цукроварень (з них 12 було парових і 37 вогневих). Особливо вирізнялися підприємства графа О.О. Бобринського (1800-1868), розташовані в м. Сміла Черкаського повіту. Перша цукроварня, побудована в 1838 р., вже через два роки переробляла 300 берк. буряків за добу. У 1844-1845 рр. на Смілянській цукроварні отримали 21,4 фунта цукру з берківця буряків [8.-С.124]. У 1848 р. були побудовані нові приміщення для мануфактури. Незабаром вогневий спосіб випарювання тут був замінений паровим. Усі технічні або технологічні нововведення, що на той час з'являлись у цукровому виробництві, негайно застосовувалися на мануфактурах О.О. Бобринського, яких було чотири: Бакалеєвська, Яблунівська, Капітанівська й Грушівська. Особливу увагу Олексій Олексійович приділяв вирощуванню буряків на своїх плантаціях. Він удосконалював засоби обробки землі, застосовував найпередовіші знаряддя праці. Обробка землі тут вважалась зразковою для всього краю [9.-С.8]. У 1859 р. в губернії нараховувалося 75 цукроварень, де працювало біля 32 тис. чол. За рік на цих підприємствах було вироблено цукру на 9923,7 тис. крб. [10.-С.26].

З виробництва цукру після Київщини друге місце посідало Поділля. У 1848-1849 рр. тут нараховувалося 36 цукроварень, де працювало майже 4 тис. чол. Річне виробництво становило 103,3 тис. пудів [7.-С.203]. У 1860-1861 рр. у Подільській губернії діяло 32 цукроварні з річною продуктивністю 530,6 тис. пудів цукру [11.-С.329].

На Волині в 1848 р. працювало 10 цукрових підприємств. Загальне виробництво цукру у вартісному виразі становило 421,9 тис. крб. У 1859 р. в губернії нараховувалося 8 цукроварень, на котрих було зайнято 907 чол. Річне виробництво на всіх мануфактурах дорівнювало сумі 876,4 тис. крб. [11.-С.330].

Поширенню виробництва цукру в південно-західних губерніях (Київська, Подільська і Волинська) сприяв значний розвиток капіталістичних відносин, відповідний клімат і ґрунт, висока густота населення, а також великі запаси лісу.

Що стосується Лівобережної України, то вона хоча й не дуже відрізнялась умовами вирощування цукрових буряків порівняно з Правобережжям, усе ж тут були свої особливості в розвитку цукрової промисловості.

У Чернігівській губернії в 1859 р. існувало 69 цукроварень з 9,5 тис. робітників. Виробництво цукру у вартісному виразі становило 735,2 тис. крб. Найбільшими вважались мануфактури купця Терещенка у Глухівському повіті, княгині Долгорукої в Кролівському повіті, князя Голіцина в Новгород-Сіверському повіті, поміщиці Закревської в Сосницькому повіті й купця Мерпета у Ніжинському і Глухівському повітах. За свідченням М.Домонтовича, на Чернігівщині напередодні реформи 1861 р. парових цукроварень було 9, напівпарових – 2, решта – вогневі [11.-С.332].

На Харківщині в 1859 р. діяло 26 цукрових підприємств, на яких працювало біля 4,5 тис. чол. Річне виробництво у вартісному виразі дорівнювало 1355,9 тис. крб. [12.-С.90].

На Полтавщині в 1857 р. діяло 18 цукрових установ, де працювало 2,7 тис. чол. За рік тут було вироблено продукції на суму 123,8 тис. крб. [13.-С.340].

В інших губерніях Наддніпрянщини цукроварень або зовсім не існувало, або було обмаль. Для збуту українського цукру найважливішим був місцевий ринок. У 1848-1849 рр. із 746,8 тис. пудів цукру, призначеного для продажу, на місці було реалізовано 689,9 тис. пудів, або 92,4%. Решту було вивезено в Росію (у Петербург і Москву). Переважаюче значення місцевого українського ринку можна пояснити як великою конкуренцією колоніального (тростинного) цукру, особливо у столицях, так і станом шляхів сполучення. У результаті на кінець 40-х рр. XIX ст. відбувся розділ ринків збуту для тростинного й бурякового цукру. Але ситуація змінилася на краще після реформи 1861 р., коли почала розвиватися сітка залізниць [1.-С.184].

Таким чином, виробництво цукру в Наддніпрянській Україні в середині XIX ст. стало розвиненою галуззю промисловості, яка повністю забезпечувала потреби внутрішнього ринку. Українські губернії виробляли 80% загального обсягу продукції, а Київщина була центром цукробурякового виробництва всієї Російської імперії.

Дослідження даної проблематики має подальші перспективи, у т.ч. з точки зору впливу цукрової промисловості на розвиток інших галузей виробництва, зокрема вугільного, виробництва металу, машин.

Джерела та література

1. Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – К., 1928. – Т. 1.
2. Сведения о свеклосахарной промышленности в России, собранные в 1849 г. – СПб., 1852.
3. Левин И. Свеклосахарная промышленность в России. – СПб., 1910.
4. Центральний державний історичний архів (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 1. – Т. VII. – Спр. 10422.
5. Киевская старина. – 1896. – № 3.
6. Журнал Министерства Государственных Имуществ. – 1852. – Кн. X.
7. Праці семінару для вивчення народного господарства України. – К., 1927. – Вип. II.
8. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений Бобринских. – К., 1913.
9. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии: В 3 т. – СПб., 1852. – Т. 3.
10. Столпнянский Н. Девять губерний Западно-русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношении. – СПб., 1866.
11. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865.
12. Плевако О. До матеріалів з історії цукробурякової промисловості України // Україна. – 1925. – Кн. 5.
13. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – Т. 1.

Summary

The article deals with the state of sugar industry in Naddnepriansky Ukraine in the middle of XIX century. The facts of sugar-refineries activities in Ukraine regions and in Russian state in the whole are quoted and analyzed there. The author comes to a conclusion that Ukraine gave 4/5 of all sugar production in Empire. Ukraine provided the internal market demand with sugar.

Л.М. Маленко

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО І КРИМСЬКА ВІЙНА

У харчовій промисловості Наддніпрянської України в середині XIX ст. розпочався промисловий переворот. У цукровиробництві застосовували машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парову техніку випарювання і згущення цукробурякового соку. Однак цукрове виробництво як галузь дворянського підприємництва ґрунтувалося на примусовій праці кріпосних селян, що переважала в 40-50-х роках. Панівною тенденцією у розвитку виробництва цукру було перетворення кріпосної мануфактури (з переходом на вільнонайману працю) на фабрику.

Проаналізуємо стан та основні тенденції розвитку цукробурякової промисловості в українських губерніях, звертаючи увагу на цю галузь і в загальноімперському масштабі. Так чи інакше проблем цукробурякової промисловості торкалися у своїх працях К. Воблий, О. Нестеренко, М. Домонтович, О. Плевако та ін.

Виробництво цукру в Російській імперії в середині XIX ст. досягло досить високого рівня. Так, у 1845 р. у 22 губерніях імперії нараховувалось 216 діючих цукроварень, обсяг продукції яких становив 603,5 тис. пудів на суму 3959 тис. крб. [1.-С.164].

Місце українських губерній у цукровій промисловості імперії за 1845 р. визначалось у таких цифрах:

Поетапне вирішення Росією протягом XVIII–XIX століть одного з головних зовнішньополітичних завдань так званого “східного питання” і поступова втрата Туреччиною підлеглих територій спричинили часті та кровопролитні війни двох імперій. Осторонь не залишилися й європейські країни – Велика Британія, Франція, яким було не до вподоби зміцнення міжнародного авторитету російської держави та розширення нею своїх володінь за рахунок приєднання нових земель. Черговий конфлікт у 1853 році між Росією та Туреччиною, який загострився через дозвіл Османської імперії вийти в протоку Дарданелли англо-французькій ескадрі та відповідь на цей крок Російської імперії – введення військ у Дунайські князівства – Молдавію та Валахію – вилився у нову війну. 4 жовтня 1853 року турецький султан, діставши відмову на вимогу повернути князівства, оголосив війну Росії, а 20 жовтня і російський уряд сповістив про стан війни з Туреччиною.